

**Із досвіду роботи над обласним томом
науково-документальної серії книг
«Реабілітовані історією», присвяченим Сумщині:
здобутки та проблеми**

У статті автор на основі особистого досвіду реалізації видавничої програми «Реабілітовані історією» (том, присвячений Сумській області) означила проблеми та здобутки в її виконанні.

Ключові слова: «Реабілітовані історією», Сумська область, репресії, архівні матеріали.

Відповідно до постанов Президії Верховної Ради України (№ 2256-ХІІ від 6 квітня 1992 р.) та Кабінету Міністрів України (№ 530 від 11 вересня 1992 р.) Сумська обласна державна адміністрація в лютому 1993 р. створила обласну редакційну колегію та редакційно-видавничу групу для підготовки обласного видання про політичні репресії радянської доби в регіоні. За дев'ятнадцять років декілька разів кардинально змінювалися статус групи, склад співробітників, форми роботи. Спочатку це була окрема юридична одиниця, потім її підпорядкували управлінню культури, наразі група перебуває у структурі головного управління зв'язків із громадськістю Сумської обласної державної адміністрації.

На початковому етапі, виходячи з наявного дослідженого матеріалу в архівах на той час, планувалося видати три книги обласного тому «Реабілітовані історією». Завдяки спільним зусиллям у 2005 р. підготовлено та видано першу книгу обласного тому, у 2007 р. схвалена до друку друга книга, і вже п'ятий рік вона чекає на фінансування й видання. Через різні об'єктивні та суб'єктивні причини (а основне – відсутність коштів) обласна рада відхиляє проекти рішень із цього питання. На сьогодні підготовлено оригінал-макет третьої книги, він перебуває

* Федоренко Ірина Григорівна – головний редактор редакційно-видавничої групи з підготовки та видання книг «Реабілітовані історією: Сумська область» головного управління зв'язків із громадськістю Сумської обласної державної адміністрації.

на ознайомленні у членів обласної редколегії. Подальша робота над наступними книгами (а їх ще планується щонайменше дві) буде полегшена тим, що весь наявний матеріал є в електронному вигляді й потребує тільки обробки, доповнення та уточнення.

Підготовка сумського обласного тому проводиться у відповідності до методичних рекомендацій, розроблених головною редколегією науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Але регіональний том має й свої особливості. *По-перше*, матеріали розподілено по районах та містах обласного підпорядкування. Це полегшує дослідникам і пересічному читачеві спроби знайти ту чи іншу інформацію про репресовану особу, оцінити масштаби репресій у визначеній місцевості. Але це вносить і деякі незручності в підготовку матеріалів, що виявилось в подальшому. У ході вичитки доводилося додатково досліджувати, чи це одна й та сама особа, яка має декілька репресій, а на час арештів мешкала в різних місцях. Це вдалося встановити тільки тоді, коли весь матеріал було введено в комп'ютер. *По-друге*, до книги внесено тільки повністю реабілітованих осіб, тож поза проектом залишилися ті, у справах яких відсутні будь-які рішення, та ті, у кого відсутня реабілітація за іншими, крім 54-10, статтями (це ст.ст. 58-10, 70, 78, 193, 206 КК УРСР тощо), тобто частково реабілітовані. *По-третє*, наукові редактори намагалися якнайповніше дати інформацію про те, за яку «провину» репресована людина: замість статті за можливості давали її розшифровку.

До позитиву слід віднести й те, що кожна біографічна довідка має посилання на джерело: архів, друковане видання тощо. У цьому випадку родичам чи дослідникам набагато полегшено роботу, адже є орієнтири, за якими можна віднайти документи. Якщо людина проходила за груповою справою, то для цього використовується спеціальне позначення. Також встановлюються родинні зв'язки репресованих за наявною інформацією у справах.

Слід зауважити, що значна увага приділяється підготовці розділу «Мовою документів». Складність полягає в тому, що на час масових репресій 1920–1930-х рр. Сумська область не існувала, частинами її територія входила до Чернігівської, Харків-

ської, Полтавської, Київської (5 районів у 1932 р.) областей України та Курської області Російської Федерації. Відтак в обласних архівах майже відсутні аналітичні документи, що висвітлювали б масштаби репресій (наприклад, в архівному підрозділі управління Служби безпеки України у Сумській області наявні документи з 1943 р.). У вирішенні цього питання значну допомогу надав О. Бажан, який підготував матеріали з Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Галузевого державного архіву СБ України тощо.

При підготовці матеріалів до обласного тому працівники групи досліджують справи в різних архівах. Хочеться висловити подяку співробітникам цих установ, які йдуть назустріч у вирішенні питань щодо опрацювання справ.

Із Державним архівом Сумської області підтримується дуже тісний зв'язок, є порозуміння й допомога. Усі архівно-кримінальні справи, передані в 1993 р. з архіву УСБУ у Сумській області, опрацьовано, вибрано персоналії, оформлено картотеки, створено електронну базу даних. Але зовсім недослідженими ще залишаються справи судів різного рівня. У них теж багато матеріалів із нашої тематики. Складність полягає в тому, що під час декількох знищень документів (1950-ті, 1980-ті рр.) втрачено цінні матеріали. У деяких фондах судів залишилися тільки вирокі, за якими реабілітаційні органи не можуть зробити висновок. Не можна втрачати цей масив інформації. Тому співробітники групи продовжують досліджувати наявні матеріали, планується подати їх окремим розділом в одній із книг обласного тому, зазначивши причину відсутності реабілітації.

Що стосується архівного підрозділу управління СБ України у Сумській області, то тут повністю завершено роботу щодо встановлення персоналії. Залишилися тільки справи, виявлені під час перевірки, де з різних причин відсутні висновки про реабілітацію. Протягом усього часу досліджень архівно-кримінальних справ наукові редактори мають належні умови роботи та сприяння з боку представників архівного підрозділу управління у вирішенні різних питань.

Значну увагу довелося приділити роботі в архівному підрозділі УМВС України у Сумській області. Там працюють дуже

відповідальні співробітники, але вони не мають достатнього досвіду з питань дослідження політичних репресій радянської доби. Під час роботи зі справами встановлено, що в 1956 та 1958 рр. на підставі наказів Міністерства внутрішніх справ СРСР № 0026 (1955 р.) та № 0010 (1958 р.) в архіві знищено 307 справ. У 1968 р. на підставі наказу Міністерства оборони СРСР до Москви було передано 544 справи на 1 126 осіб, засуджених військовими трибуналами. Вибірковий пошук будь-яких відомостей про них не дав позитивних результатів. Тобто, ці справи перебувають в одному з архівосховищ Російської Федерації або знищені.

Співробітникам групи вдалося переглянути всі архівно-кримінальні справи в управлінні МВСУ у Сумській області, виявити тих осіб, у справах яких є висновки про реабілітацію, або ті, котрі закриті за реабілітаційних обставин. Таких налічується 282 особи. Узагалі у двох фондах обліковується 7971 справа.

До цього треба додати, що серед висновків про реабілітацію Сумського обласного суду чи прокуратури області виявлено дуже цікаве мотивування реабілітації репресованих за інші, «неконтрреволюційні», статті. Наприклад, у постанові Сумського обласного суду від 28 вересня 1992 р. про реабілітацію Миколи Яковича Мішкіна йдеться:

«Мишкин Николай Яковлевич, 1894 года рождения [...] подвергнут наказанию по ст. 78 УК УССР на 3 года лишения свободы. Мишкин подвергнут наказанию за то, что в июле 1931 г., будучи сослан из села Пигаревка С-Будского района как кулак, в декабре 1931 г. из места ссылки сбежал. [...] президиум областного суда полагает, что он [протест прокурора] подлежит удовлетворению. О том, что Мишкин Н.Я. был сослан в Северные края из села Пигаревка, подтверждается выпиской из протокола заседания райполиттроейки от 21 июня 1931 г. и справкой уполномоченного ГПУ С-Будского района. В соответствии со ст. 3 закона [...] все граждане, сосланные с постоянного места жительства по решению органов государственной власти и управления под приводом борьбы с кулачеством, реабилитированы. В связи с этим нельзя признать законным осуждение Мишкина Н.Я. за побег с места высылки, в связи с чем постановление Особого совещания подлежит отмене, а производство по делу – прекращению за отсутствием в его действиях состава преступления».

Це свідчить про необхідність повного перегляду всіх справ, оскільки в багатьох випадках зміст матеріалів та обвинувально-го висновку не відповідають статті, за якою людину покарано. Наприклад, в обвинувальному висновку йдеться про те, що особа не має постійного місця проживання, «веде бродячий спосіб життя», «не має паспорта», а в рішенні трійки зазначено ст. 170 КК УРСР.

В іншому висновку знайдено таке мотивування реабілітації: оскільки рішення щодо репресії особи ухвалювала трійка – позасудовий орган, що є незаконним – особа вважається необґрунтовано репресованою та підлягає реабілітації.

У ході підготовки матеріалів до книг, крім архівно-кримінальних справ обласних архівів, редакційно-видавнича група використовує й інші джерела. Це книги інших областей, матеріали міжнародного проекту «Повернуті імена», друковані видання тощо. Зазначені матеріали потрапляють до області обмеженим накладом. Наприклад, у Сумській обласній універсальній науковій бібліотеці налічується 33 книги обласних томів «Реабілітовані історією». А для повноти інформації є потреба дати якнайбільше даних.

На превеликий жаль, нема змоги користуватися документами по місту Києву, оскільки у столиці взагалі відсутня редакційно-видавнича група. А у центральних архівах зосереджено дуже велику кількість справ репресованих, і вона майже закрита для населення. Варто зазначити, що ф. 263 ЦДАГО України налічує багато матеріалів і постійно поповнюється. Проте працювати дослідникам із периферії тут дуже складно. По-перше, у листі-клопотанні треба обов'язково вказати прізвища репресованих. Вільного доступу до іменного каталогу немає (він перебуває у службовому користуванні). По-друге, дослідник може отримати на день тільки три томи. Відтак для того, щоб попрацювати над справою «української філії “Трудової селянської партії”» (до складу котрої «входив» осередок Сумського округу), що налічує 48 томів, потрібно 16 робочих днів.

Значний масив інформації щодо політичних репресій можна отримати з уже згаданого міжнародного проекту «Повернуті імена». Методом вибірки знайшли багато уродженців Сум-

щини, які зазнали переслідувань на території Росії, Казахстану тощо. У більшості випадків це відбувалося після вислання з місця постійного проживання, коли їх ловили як «повторників». Але в багатьох відсутні відомості про реабілітацію. У зв'язку з цим налагоджене листування з обласними управліннями ФСБ та МВС Російської Федерації.

Варто зупинитися ще на одній проблемі, над якою працювала група останнім часом. У ході підготовки матеріалів до чергової книги з метою уточнення переглядалися окремі справи. І виявилось, що багато репресованих пропущено. Це сталося тому, що коли готувалася перша книга, вирішено було всі матеріали (нариси, біографічні довідки) розміщувати по районах області в алфавітному порядку. А на уродженців інших областей і держав картки майже не склалися. До цього додалося ще й те, що з якихось причин поза увагою залишилася частина репресованих, справи котрих були закриті у ході досудового слідства, тобто вони не отримали термінів покарання. Усе це змусило провести повну перевірку справ спочатку в Державному архіві Сумської області, а згодом – в архіві обласного управління СБ України. Якщо в ДАСО довелося переглядати кожну справу (а їх понад 6500), то в УСБУ робота полегшувалася тим, що на час перегляду працівниками управління було створено рукописний «Український мартиролог ХХ ст.».

Хочемо висловити вдячність усім співробітникам, які доклали багато зусиль щодо проведення досліджень архівних матеріалів, створення регіональної бази даних, підготовки нарисів про окремих осіб, які зазнали репресій, та про політичні процеси, спрямовані на знищення різних верств населення. Це колишні керівники групи Б. Мамін та О. Рубанов, наукові редактори О. Сотник, А. Наталуха, В. Анацький, О. Кубатка, О. Гончаров, Г. Самойлікова, С. Лозова та ін.

Слід зазначити, що у значній мірі доступ до інформації про репресованих стає більш вільним за рахунок створення національного банку даних жертв політичних репресій радянської доби в Україні. Редакційно-видавничою групою передано до нього понад 11 тис. довідок, завершується підготовка ще близько 5 тис. довідок. Хотілося б подякувати розробникам цього

проекту, оскільки тепер дуже просто й у повній мірі можна отримати з нього інформацію про певну особу або зробити вибірку з усього масиву даних. Єдиною вадою вважаємо те, що під час внесення інформації не завжди вводилися відомості про реабілітацію.

Співробітники редакційно-видавничої групи за роки діяльності паралельно підготували й інші окремі видання, присвячені темі висвітлення політичних репресій. Це дуже цікаві матеріали у збірнику документів «Путивльський табір військово-полонених (вересень 1939 – липень 1941)», підготовленому О. Рубановим, про пересильний табір у Софроніївському монастирі на Сумщині, де тимчасово утримували не лише польських військових, але й цивільне населення, яке масово втікало на територію СРСР у перші дні Другої світової війни.

Значний матеріал з архівно-кримінальних справ використав у двох виданнях – «Репресії проти церкви на Сумщині (1918–1988 рр.)» та «Геноцид української нації» – О. Сотник. В. Анацький та А. Чугай підготували книгу «Мученики за віру», в якій намагалися якнайповніше висвітлити масштаби репресій проти церкви на території нинішньої Сумської області. Про те, як влада нещадно розправлялася не тільки з людьми, а й з церквами та монастирями, де народ знаходив розраду, на сторінках видання «Зруйновані храми: Мартиролог втрачених святинь» розповідає О. Корнієнко.

У 2008 р. співробітники редакційно-видавничої групи І. Федоренко, О. Рубанов, С. Лозова та О. Гончаров у надзвичайно стислий термін підготували обласний том «Національної Книги Пам'яті: Голодомор 1932–1933 років». У ході роботи над цим проектом став у пригоді досвід, набутий під час створення науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», що й було відзначено у висновку рецензентів про розділ «Документи», в якому за допомогою архівних документів проілюстровано особливості Голодомору на Сумщині.

Дуже плідно працюють над дослідженням теми політичних репресій такі науковці та краєзнавці, як В. Звагельський, В. Садівничий, Г. Діброва, О. Вовк, О. Галкін, А. Гризун, А. Криганова, Л. Покидченко, В. Савченко та ін. Особливо слід відзначити

Б. Ткаченка, у доробку якого багато видань із цієї тематики: «Під чорним тавром», «Важка стежка до Бога», «Погром» тощо.

Значна увага приділялася й висвітленню теми політичних репресій у спеціалізованих виданнях. Підготовлені матеріали розміщувалися у краєзнавчих виданнях, як, наприклад, «Путівльський краєзнавчий збірник», матеріалах Сумських наукових історико-краєзнавчих конференцій, «Сумському історико-архівному журналі», «Сумській старовині» тощо. На шпальтах обласних та районних газет періодично з'являються дописи, в яких висвітлюються події страшних лихоліть.

Але, на жаль, науковці профільних кафедр сумських вишів недостатньо досліджують цей період в історії України. Матеріали про окремих репресованих представників державної влади, науки, культури, військових та інших детально вивчалися місцевими дослідниками, але бракує аналітичних праць, які б розкривали масштабність репресій тоталітарного режиму.

Слід зазначити, що й редакційно-видавничу групу не так активно пропагувала свою роботу, висвітлюючи її на сторінках періодичних видань, на радіо, телебаченні. Тільки окремі вчителі історії знають про даний проект, знайомилися з обласним томом. Ініціатива групи ввести до планів підготовки бодай 2 години для ознайомлення слухачів не знайшла підтримки в керівництва Сумського інституту післядипломної освіти вчителів, хоча й пропонувалося проводити це безкоштовно. Натомість учителі з захопленням сприймають інформацію з даного питання, тому що їм важко зорієнтуватися у цьому матеріалі.

За останні роки наукові редактори намагалися надолужити втрачене і взяли участь у декількох передачах на обласних телеканалах, де розповіли про саме видання, про його підготовку та взагалі про всеукраїнський проект. До співробітників групи звертаються мешканці області з проханням розшукати відомості про своїх репресованих родичів або надати той чи інший матеріал за відповідною тематикою.

Незважаючи на те, що окремі області вже завершили роботу над науково-документальною серією книг «Реабілітовані історією» (відповідно до закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»), слід зазначити, що поза

реабілітацією й дотепер залишаються ті особи, справи яких знаходяться в архівах обласних управлінь МВС України. Недослідженими, на відміну від Російської Федерації, де цим займаються інформаційні центри обласних управлінь внутрішніх справ, залишаються й справи щодо адміністративного вислання громадян за політичними мотивами.

Розкуркулення, позбавлення виборчих прав тощо також є різновидами політичних репресій. В офіційних документах жертвами їх уважають репресованих лише за «контрреволюційними статтями». Однак в історії радянської доби були десятки тисяч «контрреволюціонерів» часів громадянської війни, жертв червоного та білого терору, політв'язні перших концтаборів 1919–1920 рр., позбавлені виборчих прав із політичних підстав, розкуркулені, жертви боротьби зі спекуляцією, жертви численних підзаконних актів 1930–1940 рр. (у тому числі ті, хто потрапив у полон і кого перетворили на «зрадників Батьківщини»), жертви указу від 4 липня 1947 р. про крадіжки в умовах післявоєнного голоду, указу 1948 р. про невиріток трудовнів тощо. Зокрема, у чисельних архівно-кримінальних справах, де у вирокі зазначено ст. 58-10 КК УСРР (невиконання планів хлібозаготівлі), у постанові про відкриття провадження – ст. 54-10 (антирадянська агітація).

На сьогодні потрібні зміни та доповнення до чинного закону України «Про реабілітацію...», і таким чином робота над проектом «Реабілітовані історією» повинна продовжуватися.

Необхідно також зупинитися й на організаційних прорахунках, які негативно впливають на роботу редакційно-видавничої групи. Зокрема, це штатні розписи. На сьогодні фактично над обласним томом працює 2 особи – головний редактор і комп'ютерник, який готує оригінал-макет книги. Інша вада – відсутність стабільного фінансування. Кошти виділяються не на рік, а на півроку чи декілька місяців. Видання підготовлених книг також не фінансується.

У ході спілкування з представниками областей нашої держави з'ясовується, що і в інших редакційно-видавничих групах існує багато проблем, їм теж доводиться, крім основної діяльності, боротися ще й за своє існування. Усе це викликане тим,

що на місцевому рівні влада переймається поточними справами, а до тих, хто пройшов через пекло в минулому столітті, звертаються тільки в День пам'яті жертв політичних репресій. У Сумах є один пам'ятний знак таким людям. І скільки дослідники не зверталися до влади з проханням про встановлення гідного пам'ятника невинним жертвам, позитивного рішення немає. Тільки під час масового встановлення пам'ятників до 75-річчя Голодомору 1932–1933 рр. на деяких із них з'явилися написи про вшанування пам'яті жертв сталінського тоталітарного режиму.

Специфіка роботи редакційно-видавничих груп Сумської та більшості інших областей свідчить про те, що їм, окрім роботи над серією «Реабілітовані історією», доводиться працювати над ще одним, не менш важливим, проектом – «Книга Пам'яті України». Незважаючи на відсутність організаційно-методичних указівок із боку головної редколегії цього видання в останні роки, з огляду на його неабияке соціальне значення роботу у цьому напрямі припиняти не можна. Про це свідчать численні звернення громадян, установ та організацій щодо пошуку й ушанування пам'яті осіб, які загинули у воєнних конфліктах. Крім того, актуальним є питання централізованої пошуково-видавничої роботи у краєзнавчій сфері, що безумовно має призвести до появи нового проекту, наприклад доповнення та перевидання обласних томів «Історії міст і сіл».

Водночас створення «одноразових» обласних редакційно-видавничих груп ані з організаційного, ані з фінансового поглядів недоцільне. Доречними були б універсальні редакційно-видавничі групи, покликані працювати у сфері регіональної історії та краєзнавства. Це дозволить оптимізувати їх матеріально-технічні й кадрові питання, а також забезпечити належну координацію роботи.

Треба зазначити й про такий аспект, як оплата праці співробітників груп. У нормативних документах щодо нарахування заробітної плати редакційно-видавничі групи виділено окремих рядком. Співробітники не відносяться ані до науковців (хоча назва посади – науковий редактор), ані до інших професій, не маємо жодних доплат за шкідливі умови праці з архівними документами, комп'ютерною технікою тощо.

Дослідницька діяльність триває. І на питання про масштаби репресій можна відповісти так: віднайдено тільки верхівку айсберга, про реальну кількість репресованих ще говорити зарано. Вибіркова перевірка даних з анкет заарештованих, де йдеться про попередні судимості, виявила, що в більшості випадків справи відсутні. На сайті ОБД-меморіал є відомості про засуджених військовими трибуналами. Виявлено тільки незначну частину справ, наразі роботу не завершено. Необхідно в повній мірі опрацювати й матеріали комісій різних рівнів із питань поновлення прав репресованих. Усі згадані вище матеріали планується подати в наступних книгах. Спільними зусиллями науковців і практиків необхідно якнайповніше розповісти про трагічні сторінки історії українського народу.

Ірина Федоренко. Из опыта работы над областным томом научно-документальной серии книг «Реабилитированные историей», посвящённым Сумщине: достижения и проблемы

В статье автор на основе личного опыта выполнения издательской программы «Реабилитированные историей» (том, посвящённый Сумской области) обозначила достижения и проблемы в её реализации.

Ключевые слова: «Реабилитированные историей», Сумская область, репрессии, архивные материалы.

Iryna Fedorenko. From Experience with the Regional Volume of Scientific-Documentary Book Series «Rehabilitated History» (Sumy Region): Achievements and Challenges

The article is based on personal experience of the publishing program execution «Rehabilitate history» (Sumy region) marked the progress and challenges in its implementation.

Key words: «Rehabilitate history», Sumy region, repression, archival materials.